

APORTACIÓ DEL TEATRE COSTUMISTA I DE LA PREMSA SATÍRICA DEL SEGLE XIX A LA HISTÒRIA DEL LÈXIC CATALÀ. RAFAEL MARIA LIERN

CONTRIBUTION OF THE POPULAR THEATRE AND THE 19TH-CENTURY SATIRICAL
PRESS TO THE HISTORY OF THE CATALAN LEXICON

JOAQUIM MARTÍ MESTRE
Universitat de València
Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació
Av. Blasco Ibáñez, 32, 46010 València
Tf. 963 98 33 36
joaquin.marti@uv.es
ORCID ID: 0000-0001-5124-5225

Resum

A pesar del volum considerable i de la gran diversitat d'obres i d'autors que representa la producció teatral i la premsa satírica en valencià al segle XIX, fora d'alguna excepció com Bernat i Baldoví i Eduard Escalante, compten encara amb molt poca atenció per part dels filòlegs, tant dels historiadors de la llengua com de la literatura. Per això, en aquest article hem volgut referir-nos a Rafael Maria Liern, un dels autors més destacats de la generació de comediògrafs que continuaren l'obra de Bernat i Baldoví, el qual, també com Bernat, va participar en la direcció periodística. En aquest treball ens ocupem fonamentalment del lèxic de l'obra teatral i periodística de Liern, especialment de les noves aportacions respecte als diccionaris històrics i etimològics. Demostrem així la utilitat de la literatura costumista del segle XIX per a la lexicografia històrica. Igualment, es demostra l'interès del teatre costumista del segle XIX per a l'estudi dels usos lingüístics i del valor simbòlic de la llengua, en una situació de minorització lingüística i de diglòssia.

Paraules clau

història de la llengua, història del lèxic, segle XIX, teatre, premsa

Abstract

In spite of the considerable volume and vast range of works and authors in Valencian theatrical production and satirical press in the 19th century, with just a handful of exceptions like Bernat i Baldoví and Eduard Escalante these works were paid very little attention by philologists, both historians of language and of literature. Therefore, in this article we wanted to discuss Rafael Maria Liern, one of the most prominent writers of the generation of theatrical authors who continued the work of Bernat i Baldoví, and who, like Bernat as

well, participated in journalistic direction. In this work, we fundamentally examine the lexicon of Liern's theatrical and journalistic oeuvre, especially new contributions with regard to historical and etymological dictionaries. Through lexicon, we show the interest that the popular literature of the 19th century holds for historical lexicography. We also demonstrate the interest that 19th-century popular theater holds for the study of linguistic usages and the symbolic value of language in a process of linguistic replacement and diglossia.

Key words

linguistic history, history of the lexicon, 19th century, theater, press

1. LIERN, COMEDIÒGRAF I PUBLICISTA

A pesar de l'escassa atenció rebuda tradicionalment pels investigadors, el teatre costumista del segle XIX, per les seues característiques, és una font de gran interès per a captar la llengua col·loquial i popular de l'època, i en part això ocorre també en la premsa satírica, que en aquest temps inclou molts elements costumistes, si bé el llenguatge periodístic, en funció del tema o de l'enfocament dels articles, pot arribar a ser més formal, i donar entrada a un lèxic no sempre tan col·loquial. COLÓN (2002: 330) va observar, amb relació a Bernat i Baldoví, que «és una mina en l'ús d'un lèxic valencià ben autèntic». ¹ Nosaltres mateixos hem dedicat alguns treballs a l'estudi de la llengua d'aquest autor, ² que en l'elaboració del seu model lingüístic tingué molt en compte el llenguatge dels col·loquis valencians del segle XVIII i de la primera meitat del XIX. Malgrat l'esquematisme del seu teatre, ³ Bernat i Baldoví té el mèrit de ser el primer comediògraf valencià amb una certa continuïtat, i també el de participar activament en els inicis del periodisme en valencià.

Rafael Maria Liern fou un dels primers continuadors de la tasca teatral i periodística de Bernat i Baldoví. De fet, Liern confessava conèixer tota la producció de l'escriptor de Sueca i reconeixia el 9 de

1. Abans SANCHIS GUARNER (1980: 94) havia manifestat que «la llengua dels sainets i entremesos és essencialment dialectal, viva, directa, de bastant riquesa lèxica però sense gens de purisme literari».

2. Vegeu sobretot MARTÍ (2009, 2011, 2012).

3. Vegeu SANSANO (2014: 14).

febrer de 1862, en *El Saltamartí*, la importància decisiva que tingué Bernat en el sorgiment de la seua vocació literària i en la tria del català com a llengua de la seua producció. Valorava especialment la gràcia i l'espontaneïtat dels seus versos, que declarava haver recitat diverses vegades amb respecte i admiració.

En aquest treball ens ocuparem fonamentalment de l'aspecte lèxic de l'obra teatral i periodística de Liern, especialment de les noves aportacions respecte als diccionaris històrics i etimològics.⁴

Rafael Maria Liern (1832⁵-1897) va nèixer a València en una família burgesa d'ideologia moderada, va estudiar Dret, els cinc primers cursos a la Universitat de València i els altres dos a la Universitat Central de Madrid. L'any 1852 entrà a treballar al Ministeri de la Governació, però, a causa del seu esperit inquiet i bohemí, va ser acomiadat al poc de temps. L'any 1857 es traslladà a la seua ciutat natal, on, protegit pel polític moderat José Campo, va treballar en les oficines del ferrocarril d'Almansa a València i Tarragona, fins a setembre de 1868, en què tornà a Madrid. Precisament, va ser en aquesta etapa de residència a València quan començà a publicar en català i on se situa la major part de la seua producció literària i periodística en aquesta llengua. Durant aquest temps Liern va fundar i dirigir el periòdic satíric *El Saltamartí*, una de les primeres publicacions periòdiques en valencià després d'*El Mole*. Dirigides per Liern, aquesta publicació conegué tres èpoques discontinües entre el 25 de desembre de 1860 i l'any 1868, com a suplement del diari *La Opinión*. El nostre autor, desenganyat del periodisme satíric, ja no va voler participar en la quarta etapa del periòdic, l'any 1882, a pesar que aleshores residia un altre cop a València, on havia tornat l'estiu de 1881, per a treballar en la

4. Tenim en preparació un altre treball sobre Liern, en el qual ens centrem en aspectes poc coneguts de la seua obra teatral i periodística.

5. Segons la seua autobiografia, feta a prec de Manuel Torres Orive, va nèixer el 10 d'abril de 1832, al carrer del Pilar de València (1890: 36), però en altres fonts, algunes autobiogràfiques, se situa el seu naixement l'11 d'abril del mateix any («Mis primeros versos», *Las Provincias. Almanaque para 1887*, p. 228; «Valencianos sobresalientes. Nuestros autores dramáticos. Rafael María Liern», *Las Provincias*, 7 de desembre de 1897, i en la seua necrologia, publicada en *Las Provincias. Almanaque para 1898*, p. 318). Per la seua part, LLOMBART (1883: 389) afirma, segurament per error, que va nèixer l'11 d'abril de 1833.

secretaria general de la Societat dels Ferrocarrils de Conca a València i Terol,⁶ fins que el 29 de maig de 1887 s'establí de nou a Madrid, on va morir deu anys després.⁷

Liern va estrenar la seua primera peça teatral en valencià, *De femater a lacayo*, el 28 de maig 1858, al teatre Principal de València, a benefici de l'actor Joaquim Garcia Parrenyo. El mateix any 1858 es representava «en l'altar del Tros-alt» el seu *milacre* de Sant Vicent Ferrer *La conversió dels chodios*. Les comèdies en valencià de Liern, en un acte i en vers, generalment van tenir molt bona acollida entre el públic coetani.⁸ Des d'un punt de vista lingüístic, són comèdies bilingües, cosa bastant habitual en el teatre en català de l'època. D'alguna manera reflecteixen la distribució diglòssica de les llengües en la València de l'època. Hi ha personatges que s'expressen sempre en castellà, com els nobles (barons, marquesos...), els militars i els burgesos.

Els sainets mostren també que hi havia àmbits en els quals el valencià estava exclòs, com la literatura i la premsa cultes (*Eleccions* 11, *Femater* 9-10), les cerimònies religioses —en *Aiguar-se la festa* Micalet representa en castellà la cerimònia del seu casament (p. 7-8)—, o la correspondència, encara que siga entre personatges valencianoparlants, com en la carta en castellà de Visantet a la so Maria, que llegeix el tio Quico, en *De femater a lacayo*.

6. A pesar dels anys transcorreguts des que se n'anà a Madrid, continuava sent molt apreciat a València. Amb motiu del seu retorn a la ciutat, l'Ateneu li va dedicar, l'any 1882, una vetlada literària (*Las Provincias. Almanaque para 1884*, ps. 342-345; *Las Provincias*, 27 de novembre de 1897).

7. En concret, va morir el 25 de novembre de 1897, segons consta en l'esquela mortuòria publicada en *La correspondencia de Valencia* l'1 de desembre de 1897. Va ser director del Teatro Real i d'altres teatres de Madrid, però darrerament passava dificultats econòmiques, fins que dos anys abans de la seua mort, Maria Guerrero el va nomenar director artístic de la seua companyia (vg. *Las Provincias*, 7 desembre 1897). Pocs dies abans de morir, una companyia teatral valenciana li va tributar un homenatge en el teatre Martín de Madrid. En aquest acte Liern va llegir el poema en català *Nostalgia*, redactat expressament per a aquella ocasió. En aquests versos, publicats en el número de l'1 de gener de 1897 de *Las Provincias*, veia pròxima la mort i recordava amb nostàlgia la seua infantesa i joventut a València.

8. Amb motiu de la seua mort, en la primera semblança publicada en *Las Provincias* el 27 de novembre de 1897, anònima però escrita segurament per Teodor Llorente, amic personal de Liern des de la joventut, aquest és considerat com «nuestro escritor más popular».

Els personatges valencianoparlants, que solen ser pagesos o criats, quan s'adrecen als castellanoparlants sovint tracten de parlar en aquest idioma, però, si no tenen estudis ni pràctica, ho fan amb gran dificultat, amb errors i barrejant el seu discurs de catalanismes, prova que el castellà era encara una llengua no ben coneguda per una gran part de la població catalanoparlant.

Una tercera categoria de personatges podríem anomenar-la la dels nous rics, com Donya Desamparados (*¡Carracuca!*) i Donya Pascuala (*El Mesies en Patraix*). Aquests vinculen la seua promoció social i econòmica amb el canvi de llengua, i, en conseqüència, tracten de parlar en castellà, encara que amb poca fortuna, ja que no poden evitar de farcir el seu llenguatge de valencianismes. Són caricaturitzats per l'autor en relació amb la seua defecció lingüística. La primera, Donya Desamparados, és la vídua d'un «*guària* de portal» que amb els diners de l'herència del marit ha pogut obrir una «casa de popilos» (p. 7). Cada vegada que parla en castellà, amb espardenyades, provoca la burla de Donya Amalia: «Cada vez que Doña Desamparados pronuncia mal una palabra Amalia hace un gesto burlón» (p. 7).

Però és la segona, Donya Pascuala, qui rep les crítiques més punyents. És una antiga criada casada amb l'amo de la casa on servia, la qual, sobretot des que el seu marit ha estat elegit diputat i ha viatjat a Madrid, s'ha tornat molt orgullosa, i «no pronuncia una palabra / en valenciano», però com no sap parlar bé en castellà, «dice cada tontería / que nos avergüenza» (p. 10),⁹ es queixa la filla (que sí que parla correctament en aquesta llengua). En contraposició, el so Formiguetes, de 72 anys, personatge tractat amb gran dignitat per part de l'autor, és un defensor convençut de les senyes d'identitat valencianes, com el ball tradicional i, sobretot, la llengua pròpia. Formiguetes diu de Donya Pascuala que és una ximple per no voler parlar en valencià, i atri-

9. Liern satiritza els valencians que per esnobisme pretenen usar el castellà sense conèixer-lo. En el número 16 de la segona època d'*El Saltamartí* es reproduïxen les paraules que «una de eixes señores qu'estropeen la llengua castellana» digué a un amic de Liern que li preguntava per la seua salut: «No me *trove* bien. Hace dos días qu'estoy a *ollita* de *moltón*. Quise comer una *rajaita* de *lus*, me se indigestió y tengo unas *eruptaciones* tan *pudientes*...» (ES 16 [2ª], 3).

bueix aquesta postura a l'autoodi:¹⁰ «Però com és deputada / no sabrà *hablar valensiano!* / Tindrà vergoña!», i afegeix: «Que llàstima / de presó pal que renega / de la llengua de la pàtria! / Això és negar a una mare! / Pos a hon hi à llengua més clara / que la nostra?» (p. 10),¹¹ i unes línies més avant proclama amb orgull: «No hi à llengua com la nostra / en tot lo que'l món alcansa» (p. 11).

Hi trobem, per tant, un Liern compromés amb l'ús de la llengua pròpia i crític amb els valencians que decideixen no parlar-la per una falsa concepció de la distinció social lligada a la substitució lingüística.

2. LÈXIC

L'interés lexicogràfic de l'obra costumista de Bernat i Baldoví (vg. MARTÍ 2011, 2012), es pot apreciar també en la de Liern. S'analitzen en aquest apartat els mots no registrats en els diccionaris històrics o que contenen significacions no recollides en aquests diccionaris.

2.1. Mots no registrats en el DCVB ni en el DECat.

- *aguasilesc*, a 'propi o característic dels algtzirs': «Ya han desaparegut del teatro Prinsipal les sèlebres cairetes *aguasilesques*» (ES 4 [2^a], 3). Adjectiu derivat d'*aguasil*,¹² amb el sufix adjectivador *-esc*.

10. L'autoodi del nou ric es manifesta també en la lloança que fa Donya Pascuala de totes les coses de Madrid, mentre que renega de València: «¡Pues no hay poca diferencia! / Esto es un corral de vacas» (p. 13). La descripció dels costums madrilenys que fa Donya Pascuala al so Formiguetes, la qual inclou part del lèxic peculiar que s'escoltava a la capital, recorda l'explicació que fa Cento, acabat d'arribar de França, dels costums i el vocabulari francesos als seus amics de tertúlia, en *La tertúlia de Colau* de Bernat i Baldoví, que segurament va servir d'inspiració a Liern, bon coneixedor de l'obra del Sueco.

11. També en ocasions, encara que no directament en relació amb la llengua, els valencians castellanoparlants membres de l'aristocràcia o de la burgesia urbana són presentats de forma grotesca. Així, en *La mona de Pascua*, quan en l'horta de Campanar, en un dia de Pasqua, apareixen en escena Doña Angustias, Don Gabino i família, criden l'atenció de tots, «ya señalándolos, ya con cuchicheos, ya riéndoseles a hurtadillas» (p. 17); en la peça *En les festes d'un carrer*, davant la importància que es donen Don Valero i Doña Leonor, Pepeta es diu: «Vamos, yo no eu puc ohuir... / Barón... y may pot eixir / del guisao en criailles» (p. 10).

12. Sobre *aguasil*, vg. Martí (2011).

- *arreonar-se*: «Y si no, vendrem un tros, / u me venc y *m'arreone*. / Pos, chec, que no haurà qui done / dos durets per este cos?» (*Festa* 26), l'*agüelo* Febra està disposat a obtenir bens per als afectats per la inundació d'Alzira fins i tot venent-se ell mateix. Probablement en relació amb *arredonir-se* 'descargarse de toda deuda o cuidado, acomodarse a lo que se tiene propio', en sentit fig. 'adquirir uno bienes o rentas que le proporcionen el bienestar deseado' (EscLl), que documentem a l'època: «Tot quant pugues imachinar-te, de tot era ell capàs, con tal d'*arredonir-se*, metàlicament se parla, [...] y els grans sacrificis qu'estaba disposat a fer en favor dels valensians: tot en honra y profit del seu bolsó» (*L'escarpidor*, 1887, núm. 2, p. 2), com en cast. *redondearse* (DRAE en NTLLE).¹³ La forma *arreonar-se*, que no trobem en altres fonts, suposaria un canvi de conjugació, potser per influència del cast. *redondearse*. Cf. *anar redonet* 'quadrar els comptes', *quedar redó* 'saldar un deute' (MARTÍ 2017). Notem també l'elisió de la *d* intervocàlica, cf. *aonar* 'adonar': «Y a vosté què se li *abona* / que yo me case en qui vullga?» (Ramon Lladró: *El sereno d'Alfajar*, 1858, p. 14).

- *atifellar-se* 'empolainar-se': «Se pentina usté otra ves, / y se llava y *s'atifella* / y al trato» (*Mesies* 15), diu Donya Pascuala, provant de parlar en castellà. Verb derivat d'*atifell*, sobre el qual vg. l'apartat 2. 2.

- *cavilla* {*cabila*} 'cavil·lació' (*Femater* 22). Derivat postverbal de *cavillar*. Cf. «Pobreta!... Y va a consumir-se... / Regomellos..., mals humors... / La *cabila*..., els desimulos, / y per dins la profesó. / Y miran-lo a totes hores, / com té que olvidar-lo, com?» (Joaquim Balader: *Eixarop de llarga vida*, 1863, p. 55), «És u d'eixos econòmics / que sempre en *cavila* estan / per vore si se estalvien / algo en tot allò que fan» (Lluís Cebrian, en Llombart: *Tipos d'auca*, 1878, p. 223). En Escrig (1851), amb un sentit diferent, com a adjectiu, *cavila* 'caviloso', i igualment en EscLl i MGad. En textos costumistes valencians de les primeres dècades del segle xx es documenta el sinònim *cavilo* 'cavil·lació, preocupació', ex. «Pués qu'ell du mal *cavilo*!» (Rafael Gayano: *Visites de l'atre món*, 1918, p. 3), «Quin *cavilo* se porta!» (Peris Celda:

13. La definició d'EscLl procedeix del DRAE.

Sels de novensà, 1919, p. 12), «Bueno, manco *cavilos*, y a pensar en viure» (Vicent Alfonso: *¡Encara viu...!*, 1925, p. 20).¹⁴

- *gavina* {*gabina*}: «Y yo mereixc hòmens / de frac y *gabina*» (*Broma* 25), potser per *gavardina*.¹⁵ Cf. «fracs, levites y gabans» (Vicent Boix: *Fiestas que en el siglo IV de la canonización de san Vicente Ferrer se celebraron en Valencia*, 1855, p. 441).

- *llironada* {*llironà*} ‘colp pegat amb un lliró’ (*Telémaco* 28, 30), derivat de *lliró*, variant valenciana de *lledó* (cf. DCVB).

- *marroqueria* ‘terra dels marrocs o marroquins, i, en general, dels moros’: «sensurando una conducta / que ni en la *marroqueria* / hay moros que la toleren» (*Mesies* 28),¹⁶ amb el sentit pejoratiu que sovint s’associava en aquella època als magribins. Derivat de *Marroc* amb el sufix col·lectiu i indicador de lloc *-eria*. Aquest sufix es troba també en mots com *moreria*, *jueria* o *xurreria*, dotats sovint, igualment, d’un matís desfavorable.¹⁷

- *pelleruca*: «unes velles / amostrant per así uns osos, / en un coll tan esllenguit / y tan ple de *pelleruques*» (*Eleccions* 27). Substantiu derivat de *pell* amb el prefix intensiu *-er* i el pejoratiu *-uca*.

- *pellussa* {*pellusa*} (ES 7 [2^a], 4), derivat de *pell* amb el sufix despectiu *-ús*, *ussa*.

- *potica* ‘apotecaria’ (*Festa* 18), en relació en el text amb *poticariessa* (id.), femení de *poticari* ‘apotecari’, sobre els quals vg. més avall. És l’únic testimoni documental que trobem d’aquesta forma en els textos valencians de l’època.¹⁸ Podria haver-se format a partir del més

14. En el periòdic il·licità *El Bou*, *cabildeo* ‘cavil·lació’ (núm. 23, 1885, p. 4).

15. Potser en aquesta forma podria haver-hi influït el mot parònim *tobina*, que apareix unes línies més avall en el mateix text.

16. En cursiva en el text; en boca de Donya Pascuala, sobre la qual vg. l’apartat 1.

17. Sobre la relació popular dels marrocs amb la barbàrie i la violència, cf. «Europa deu tindre en conte / que’ls marrocs són chent ingrata, / que a qui els sivilisa a palos / [...] la solen pagar com Insa, / que tots saben com pagaba» (*Explicació de la falla del carrer de Maldonat. Marruecos, vi y fam*, 1908, p. 7), «que recordaba:l salvagisme marroc» (Enric Ribés: *Cuadros de costums castellonenchs*, 1916, p. 22), i l’ús de *marroc* com a insult: «CANELLES: —L’hau ferit? / RATAT: —Li ha faltat poc. / Entreu-lo. Em quede? / CANELLES: —Marroc! / Ves-te’n...» (Ascensi Faubel, Ascensi Mora: *El senserro de Moncà*, 1872, p. 31).

18. Als segles XIX i primeres dècades del XX documentem en valencià *apotecaria* (ESCRIG 1851; EscLL), *apoticaria* (ESCRIG 1851, EscLL), *potecaria* (EscLL, Martí Gadea:

comú *poticari* per una mena de derivació regressiva, tenint en compte el probable castellanisme *botica*,¹⁹ i la relació que s'estableix en castellà entre *botica* i *boticario*.²⁰ En terres aragoneses hi ha algun testimoni de *potica* 'farmàcia' (a Panticosa) (*ENDIZE* 1509).

- *recotra!* (*Broma* 28), interjecció, expressa disgust, disconformitat. Com *recotre* i *recotri*, eufemismes de *refotre* (vg. MARTÍ 2006).

- *trapulante* 'embolcaire, mentider' (*¡Carracuca!* 20). Derivat de *tràpula* amb el sufix agentiu *-ante*. Sufix procedent del castellà (vg. LANG 1992: 186-187, 206, PHARIES 2002: 84-85), que ha estat aprofitat en valencià en la formació de mots argòtics i col·loquials, sovint de caràcter pejoratiu, que documentem als segles XVIII, XIX i XX, com *plaiante*, *pillante*, *calfante*, *tunante*, *redoblante*, *rapante* 'lladre', etc. (vg. MARTÍ 2006).

La literatura costumista, per la seua representació viva de la realitat, és una bona font per a la documentació i estudi de les onomatopeies,²¹ molt presents en el registre col·loquial. Citem a continuació algunes onomatopeies procedents de l'obra teatral i periòdica de Liern no registrades en el DCVB ni en el DECat, o que s'hi recullen però amb sentits diferents.

- *coc*: «*Coc!* Vaig sentir un roïdo en la copa del chapó, com si li hagueren tirat una criadilla o cosa per l'estil» (ES 5 [1861], 3). No registrada en els diccionaris.

- *dilín-dilín*: «y se'n ve dret a ma casa. —*Dilín, dilín*. La crià obri la porta» (ES 11 [2ª], 2), so de la campana d'una porta. Cf. *ding-ding*, amb un sentit similar (DO, 85).

Típos, 1908, p. 395; Joaquim Llàcer: *El pare de la criatura*, 1919, p. 7), *poticaria* (ESCRIG 1851, ESCLL), *botecaria* (ESCRIG 1851, ESCLL), *boticaria* (ESCRIG 1851; ESCLL; *La Traca*, núm. 56, 1886, p. 2; Ramon Tomàs: *Les últimes flors*, 1931, p. 8) i *botica* (Josep M. Fambuena: *Fer les cartes*, 1881, p. 20; Peris Celda: *Per la fam d'heretar*, 1918, p. 8; Navarro Borràs: *La mala senda*, 1926, p. 14).

19. El mateix Liern fa servir també *botica* 'apotecaria' (*Festes* 19).

20. Segons Coromines (DCECH, I, 643), *boticario* és derivat de *botica*.

21. GUARDIOLA (2017: 85) considera que la recopilació sistemàtica de les onomatopeies s'ha de fer tenint en compte els còmics, la literatura infantil, la rondallística, les monografies dialectals i els diccionaris. Convindria considerar-hi també la literatura costumista.

- *golondong*: «el *golondong* de la esquella» (*Telémaco* 30). No registrada en els diccionaris.

- *mià-mià-mià* (ES 12 [2^a], 4), veu del gat. No registrada en els diccionaris.

- *ric*: «o el *ric* que fan les granotes / allà en les bales del cànem» (ES 1 [1860], 4). En el DCVB figura només com a «onomatopeia del so que produeixen els grills».²²

- *tup*: «Va vostè / y en una parà se para, / y en seguida, *tup!* l'agüelo, / qu'és com dir una llepasa» (*Broma* 14), onomatopeia d'una acció sobtada; en el text, l'aparició sobtada i carregosa de l'*agüelo*. Amb un sentit semblant la trobem en aquest text de Palanca i Roca: «y és tan guilopo l'agüelo, / que, *sin* saber com ni quant, / a lo millor me l'encontre / en la cuina, en lo terrat, / en l'ascala..., en trenta puestos; / *tup!*, ya està el calvo davant» (*Un niu d'enredros*, 1874, p. 9); en aquest altre expressa l'aparició imminent i sobtada de la justícia: «Saps qu'és? / Que me diuen Saragata, / y este nom me perchudica. / En seguida que s'escampa / la notísia d'un fet d'eixos / que fan plorar, *tup!*, la sarpa / de la chustísia es deixa / caure, y la senc en la espala» (*Els francesos en València, acto 2º*, 1876, p. 9); també indica un fet o una acció que es presenta o es produeix de colp, ja no referida a la presència sobtada de persones, com en aquests textos: «Però a lo millor... *tup!*... vingué... lo que vostés poden ya pensar-se: vingué Nadal y... la fira» (*Almanaque de Las Provincias para 1889*, p. 206), «Si el miren, *tup!*, a plorar; / si li parlen, fuch l'asquena, / y se fica en un rincó» (Francesc Soriano: *La familia del niño*, 1887, p. 12).²³

2.2. Noves accepcions respecte al DCVB i al DECat

- *acodit*: «És un gall molt *acodit*..., / de bona boca y d'alsà. / [...] És animal de concepte...» (*Mona* 9), lloant les qualitats d'un gall de

22. Igualment en el DO, que, a través d'un text de Verdagner, oposa «los rics dels grills» a «los racs de la granota».

23. No figura en els diccionaris històrics ni normatius, i en el DO té un sentit diferent; no la recullen tampoc Guardiola (2017) ni l'Optimot.

baralla. Probablement, ‘actiu, viu’. En EscLl *acudit* «dícese del que es puntual, exacto, activo, aplicado».

- *farfalla* ‘farfalleig’ (ES 18 [2^a], 4). El DCVB registra el val. *farfalla* amb el sentit de ‘farfallós’, sense documentació, i el DECat (IV, 124), procedent de Sanelo, recull *farfalla* ‘balbuciente’,²⁴ en relació amb *farfallós*,²⁵ que el DCVB localitza en valencià i tortosí, i sobre el qual Coromines (DECat) diu que és «d’extensió no general però tanmateix força espargida i extensa, sobretot cap al Sud», i que documenta, igualment, en valencià i tortosí, des de Carles Ros i Lluís Galiana, i situa al costat de l’arag. *farfalloso* ‘tartamudo, tartajoso’ (1732). Coromines (DECat) els considera mots de formació «expressivo-onomatopeica», en relació amb el cat. *forfollar*, amb paral·lels en altres llengües romàniques, com fr. *farfouiller*, oc. *farfoulhà*, *fourfoulhà*, cast. *farfullar*, port. *farfalhar* ‘parlar nèciament’, cast. familiar *farfallón* ‘chapucero’, i el ja esmentat arag. *farfalloso*, que el *Diccionario de Autoridades* (1732) qualificava d’aragonés. De fet, *farfalloso* «ceceoso y tartamudo» es troba uns anys abans en el *Borrador de un diccionario de voces aragonesas* de Sieso de Bolea.²⁶ En aragonés es coneix també el verb *farfallar* ‘tartamudear’, ‘balbuciar’, ‘hablar con dificultad’ (ANDOLZ 2004, *ENDIZE* 895) i el subst. *farfalla* ‘persona con dificultad de expresión hablada’ (MERCADAL 2004: 97), ‘tartamudo’, ‘tartamudez’ (MONEVA 2004: 237), conegut també en valencià. Tenint en

24. Sanelo, en efecte, diferencia entre *farfallós* i *farfall* ‘tartajoso’ i *farfalla* ‘balbuciente’ (GULSOY 1964: 125). Aquesta distinció, però, ja no consta en ESCRIG (1851), que considera sinònims *farfall*, *farfalla* i *farfallós* corresponents al cast. *tartajoso*. Igualment, EscLl i MGad inclouen *farfall*, *farfalla* i *farfallós* amb el mateix valor ‘farfalloso, tartajoso, ceceoso, zazoso’. Amb anterioritat, ROS (1764: 103) registrava *farfallós* i *farfall* ‘tartajoso’, però no *farfalla*.

25. Només el DNV registra *farfalla* com a sinònim de *farfalleig* ‘acció de parlar farfallós’. Es documenta també en textos valencians costumistes dels segles XIX i XX, per ex., «GONSALO: —Segueix: De un revez / te desfàs els quixalz. / PEPET: —Calla. / Yo et desfaré la *farfalla*» (Eduard Escalante: *Colección completa de las obras dramáticas*, 1894, vol. II, p. 598), «Co... co... co... Ya m’estàs apegant la *farfalla*...» (Hernández Casajuana: *El tenedor de Cullera*, 1928, p. 12).

26. Elaborat entre 1715 y 1724 (ALIAGA 2008: 163). En l’*ENDIZE* (895) *farfalloso* ‘tartajoso, tartamudo, que tiene dificultad para hablar’, en MONEVA (2004: 237) ‘tartamudo, balbuciente’, en Rodés, Maza, Gavín (2005: 108) ‘tartamudo; el que no pronuncia bien ciertas palabras a causa del frenillo de la lengua; que tiene dificultad para hablar; dícese del que habla con poca claridad, que pronuncia mal’.

compte la localització geogràfica i la documentació, possiblement les formes valencianes i tortosines són de procedència aragonesa.²⁷

- *llacrimatori*, òria ‘lacrimogen’: «Aixina escomensa un article *llacrimatori* que publica *El Valensiano* de hui» (ES 9 [2^a], 3). En els diccionaris històrics i etimològics només figura el subst. culte *lacrimatori* ‘vas romà petit per a guardar-hi perfums, popularment per a guardar-hi llàgrimes’,²⁸ i igualment en els diccionaris normatius (DIEC, DNV). Presenta la mateixa terminació que altres adjectius formats amb el sufix culte *-tori*, *-tòria*, que forma adjectius i noms a partir de verbs i d’altres noms, com els adjectius *articulatori*, *circulatori*, *declamatori*, etc.²⁹

- *maquinària* ‘complexitat, complicació (en una cerimònia)’: «Yo em pensaba que el casar-se / tenia més *maquinària*. / Che, no res» (*Festa* 7). Extensió del sentit de *maquinària* ‘màquina complicada; mecanisme’ (DCVB).

- *prim*, i el derivat intensiu *reprim*, aplicats a emocions intenses de disgust o malestar: «CHIMO: —(La pasència me s’envola!) / Yo no et vullc ni el ditet este. / CHIMETA: —Poro, so Chochim, conteste: / Qui l’espeñ, que tant redola? CHIMO: —(So Chochim! Ay! Que s’arrima!) (*Aparte, muy apurado*) / (Vanitosa! Estic més *prim!*)» (*Eleccions* 37), els promesos Chimo i Chimeta s’han barallat per un malentés, i per això Chimo se sent incòmode amb la presència de Chimeta; «MIQUEL: —Hola! Bon dia, Chimeta. / Què portes tan desinquieta? / CHIMETA: —No me parle, so Miquel, (*Muy enojada*) / qu’estic, y la culpa és d’ell / y de les que en hòmens fien, / tan *reprima* que podrien / aufegar-me en un cabell» (*Eleccions* 16), Chimeta està molt disgustada perquè ha rebut una carta suposadament del seu xicot Chimo en la qual li diu que ja no l’estima. Aquestes aplicacions de *prim* i del derivat *reprim* es poden explicar a partir de les idees de subtilitat, de finor,

27. També en murcià *farfalloso* ‘tartamudo, tartajoso’, ‘cecesoso, balbuciente’ (RUIZ 2007: 286).

28. Segons el DE, «del llatí tardà i baix llatí *lacrimatorius*, *-a*, *-um*.» En el DCVB es considera derivat del llatí *lacrimare* ‘vessar llàgrimes’. El DECat (V, 32) es limita a recollir *lacrimatori* com a forma sàvia.

29. Vg. LÓPEZ DEL CASTILLO (2002: 234).

d'agudeses d'aquest adjectiu.³⁰ En el DCVB *prim* 'agut, dotat de gran sensibilitat o penetració', en les expressions *prim de nas*, *prim de paladar*, *prim de gust*. Cf. *prim* referit a les paraules sensibles i tendres dels enamorats: «els festejants / [...], quant a ses soles estan, / unes paraules tan *primes*, / entre chemecs y desmais, / se dihuen, raons tan tendres, / vocables tan palpitans, / que crec se derritirien / si foren de marsapà» (*Coloqui del quixal*, Biblioteca Municipal de València [BMV], ms. 6781, 1).

- *romiatges* {*romiachés*} 'romanços, excuses, històries': «No mos vinga en *romiachés*» (*Mesies* 25). En el DCVB es registra l'expressió *fer el romiatge* 'fer la relació, la narració llarga d'una cosa' (val.), documentada en la *Rondalla de rondalles* de Lluís Galiana.³¹ Es tracta de sentits figurats. Pròpiament, *romiatge* 'peregrinació, especialment la que es fa per devoció a un santuari', que pot tenir també el sentit de 'cançó de romeu' (vg. el DECat, VII, 412). El sentit que ara ens ocupa deu explicar-se, com *cançons*, *romanços* o *sermons*, perquè es veuen popularment com a llargs, pesats i de poca utilitat pràctica.

- *tifell*, en plural, *tifells*, referit a la roba que vist una persona: «Lo que ha de fer en seguida / és llevar-se eixos *tifells*» (*Paella* 13), la marquesa que es presenta «en trage de caza pero toda mojada y sucia de barro», perquè ha caigut a un rierol; «Eu, chec, yo vach a llevar-me (*Quitase el sombrero y la capa*) / estos *tifells*...; pos no para / la plucheta, y està el sel / presentant molt mala cara» (*Festa* 10), la roba amb la qual s'acaba de casar; *atifells*, per referència al vestuari propi d'un lacai: «Reneguí dels saragüells / [...] y vaig, Toni, carregar / en tots estos *atifells*» (*Femater* 25). En el DCVB *tifell* 'atuell, ormeig, sobretot recipient per a líquids', *atifell* 'utensili, instrument en general', com al valencià, *gatifell* 'utensili, objecte d'ús manual', especialment 'eina o ferramenta d'un ofici o professió', 'recipient gran de líquids', 'cosa

30. COROMINES (DECat, VI, 809) afirma que *prim* «significà originàriament 'primoter, primorós, subtil', i des de la idea de 'no grosser' va passar a 'no gruixut, tot altre que gras'».

31. Martí Gadea usava *romiatge* referit a una sèrie o tirallonga de paraules fixades, establertes, que sovint es repeteixen (*Ensisam de totes herbes*, 1891, p. 241; *Tipos*, II, p. 248), i ja es troba en el sermó de la Invenció de la Creu de mossén Andrada (1654) (CASANOVA 1992: 422).

mal feta o de poca valor', valencià i tortosí.³² Antigament aquest tipus lèxic tingué una major extensió geogràfica en català. Segons COROMINES (DECat, I, 479), probablement d'un *ARTIFICULUS, degut a un encreuament dels sinònims llatins ARTEFACTUM i ARTICULUS. En Lamarca (1842) *gatifells* 'trebejos'; en ESCRIG (1851) *tifell* «trebejo, por cualquiera de los trastos, instrumentos o utensilios de que nos servimos para alguna cosa». No figura en el DIEC, però sí en el DNV: *atifell* i *tifell* 'recipient fet d'obra, de metall, de fusta o d'un altre material, destinat a contindre alguna substància, o a servir com a recipient de cuina', i en plural, 'utensilis, ferramentes'.³³ En els fragments de Liern veiem que també es podia aplicar, per extensió, a la roba. Així ho podem observar, igualment, en aquests textos: «GASPAR: —Ha bolgut fer una proba, / pe a vore si era aligante..., / y em posí estos *atifells* / de señor. Me'n vach allí / a llevar-me'ls» (Leandre Torromé: *La molinera de Silla*, BMV, ms. MG 354, p. 104), per la roba de senyor, amb la qual s'ha vestit, per fer broma; «Chiqueta, si me tornes les dos onces que m'has costat y el preu de tots eixos *atifells* que dus, pots anar-te'n» (*Revista de Castellón*, núm. 17, 1912, p. 5), per les robes i el coloret que li havien posat.

- *tovina* {*tobina*} (*Broma* 25), com una peça de roba elegant. Pequeta es vanta dient que mereix «hòmens / de frac y gabina», i es burla de l'aspecte que faria el seu nuvi Nelet «en casaca», i fins i tot imagina una auca sobre aquest, en un castellà ple de valencianismes: «Llevó camaletes / quien gasta *tobina*». En el DCVB *tovina* 'mena de jaqueta que duïen els pagesos valencians en el segle XIX,³⁴ que documenta en els *Tipos* de Martí Gadea, i *toina* 'peça de vestir, a manera de jaqueta, que es duïa en el segle XIX' (Mancor). En el DAG (VIII, 105, 155, 161)

32. En el DAG *atifells* «enseres, utensilios, herramientas» (València) (I, 142), *tifells* 'instrument que fa un soroll com cascavells o campanetes', documentat en la *Brama dels llauradors* (VIII, 69), que va d'acord amb el sentit de 'picarol, cascavell' que té el mot en català medieval (cf. DECat, I, 481), i *gatifell* (DAG, IV, 139).

33. A les variants més conegudes (*artifell*, *gatifell*, *catifell*), podem sumar la forma *ativell* d'Algímia de la Baronia (el Camp de Morvedre), que designa un recipient destinat a contenir-hi líquids, com una botija, un cànter, un llibrell, un perol, una cassola, etc.

34. El DECat (VIII, 676) repeteix aquesta definició de *tovina* del DCVB, i igualment en el DNV: «jaqueta que usaven els llauradors en el segle XIX».

tovina ‘peça de roba exterior’, *tovina* ‘levita de per casa’, «principis del segle XIX», i *tuïna* ‘leviteta [?] d’estiu de dril que s’usava a principis del segle XIX’, sense documentació. En el *Tresor* (XIV, 188) de Griera: *tuïna* «levita de dril; es vestia a l’estiu i a principis del segle XIX». ³⁵ COROMINES (DECat, VIII, 214, 676) creu que aquests mots podrien ser derivats de *tu*, «per la forma folgada i com esponjada», ³⁶ i pensa que podrien ser l’origen del cast. *tuina* ‘especie de chaquetón largo y cumplido’, que es recull en el DRAE des de l’edició de 1884, el qual documenta també en Pardo Bazán (vg. DCECH, V, 689). ³⁷

COROMINES (DCECH) afirma no tenir altres notícies d’aquest vocable en castellà ni en català. ³⁸ En castellà localitzem *tobina* en Valle-Inclán, on, segons García Gallarín (1998: 176), designa una «prenda de abrigo», i seria un anglicisme. ³⁹ El mot *tobina* es llegeix també en *El obispo leproso* de l’alacantí Gabriel Miró: «Otro acierto de la Compañía fue que el Hermano Canalda, encargado de las compras, vistiese de seglar: americana o *tobina* y pantalón muy arrugado, todo negro» (ed. de Carlos Ruiz Silva, Madrid, 1984, p. 105), ⁴⁰ i *tubina* en aquest poema castellà: «Y van pasando ante los ojos claros / este joven señor con su *tubina*» (Andrés Torre Ruíz, «El álbum», en *Revista castellana*, núm. 43, 1924, p. 17), en cursiva en el text.

35. A pesar d’això, no figura en els diccionaris del segle XIX, a excepció de MGad: «*tobina* f. V. *tovina*», però, estranyament, no recull el lema *tovina*.

36. Planteja també la possibilitat de relacionar-los amb *taina*, *teina*, *toina*, «mots locals, afectius, de creació expressiva, que designen diversions sorolloses, bullícia i altres actes o coses frívols» (DECat, VIII, 213).

37. En el CORDE *tuïna* apareix també en José María de Pereda.

38. Pel que fa al català, el cita a partir del DAG i del DCVB.

39. Sobre l’anglès *tobine*, *tabine*, *tabby* ‘a general term for a silk taffeta, apparently originally striped, but afterwards applied also to silks of uniform colour waved or watered’, vg. OED. En aquest diccionari es relaciona amb l’holandès *tabijn*, adaptació de l’italià *tabino*. En it. *tabi* ‘antico tessuto pesante di seta, simile al taffetà, laborato in modo da ottenere effetti di marezatura’ es documenta ja al segle XIV, *tabin* ‘tabi, specie di taffetà marezato’ (1571), *tabino* (1611) (SCHWEICKARD 1997: 148). En fr. *tabis* «nom d’une étoffe précieuse» (s. XIV), reducció del fr. *atabis*, de l’ar. ‘*attābi* ‘étoffe de soie’, per mediació del llatí medieval *attabi* (1265) (REY 2006). En cat. *tabi* ‘certa tela de seda’ (1616), segons COROMINES (DECat, VIII, 178), seria potser rebut per conducede del francès o de l’italià; en cast. *tabí* (1604) (DCECH, V, 360).

40. L’editor, RUIZ SILVA (p. 414), afirma que «la descripció de esta prenda de vestir no aparece en ningún diccionario».

Trobem també la forma *tubina* en terres aragoneses. ANDOLZ (2004) registra *tubina* ‘gabán’ a Saragossa, Ejea, Épila i Tauste; igualment, figura com a mot aragonés en el vocabulari bilingüe de MARTÍNEZ (2002): *tubina* ‘gabán’, i el documentem en el text costumista *La gente de mi tierra* de Crispín Botana, en el vestuari dels diputats: «Si juerais presonas una miaja rigulares [...] ebiais deslegir pa deputaus, á señores honraus que tienen raices y que por hombres de bien sestán metíos en su casa, sin querer embusterías, trampantojos, ni ladronicios. Así no eslegiríais ni envariáis á ese Madrí tantísimo tuno y tanto pillo con *tubina* ú gabán y sombrero, y que muchos dellos ice que roban á too brazo sin tener concencia é naa» (1900: I, 95). També es registra com a mot antic de la Rioja: *tubina* «prenda masculina de vestir que se usaba antiguamente» (PASTOR 2004: 469).

En català, documentem *tobina*, *tubina* i el diminutiu *tobineta*, *tubineta* en textos costumistes valencians del segle XIX, on no es refereix precisament a un vestit característic dels pagesos, com figura en la definició del DCVB i en altres diccionaris, sinó a una peça exterior del vestit masculí, que duia sovint gent ciutadana o d’una certa categoria social. Ja s’observa així en el text de Liern citat més amunt, on Pepeta es burla de l’aspecte que faria el seu nuvi, el llaurador Nelet, vestit amb *tobina*. En *Les tres palomes* d’Escalante llegim: «Señores, quina desdicha! / En cuatro envits este sastre / deixar-me sinse *tobina!*» (*Colección...*, II, p. 412), per referència al «trache nou» (p. 411) que anava a fer-se el «señor Félix» (p. 394), un vell de València que té diners i en presta. En una altra peça del mateix autor, *Oros són trunfos*, Concepción arregla la *tobineta* (p. 611) del seu pare, «el señor Diego» (p. 613) o «don Diego» (p. 632), que la necessita per anar al teatre: «DIEGO: —Chiquilla, tu la *tobina* / la apañares? / [...] Ham d’anar / esta nit al teatret...» (p. 614), per tant, era una peça de roba de mudar. En un poema de Llombart figura la *tobina* entre altres peces de vestir modernes i elegants: «Si entonses gastaben trusa, / ara chaleco escotat, / y *tobina*, americana, / chaqueta, levita o frac» (*Abelles y abellerols*, 1878, p. 53). Un jove de bona posició de l’Alcora que va a València a estudiar pensava que anava vestit elegantment amb una *tubineta* feta pel sastre de la seua vila: «Qui me ho havia de dir dotze anys arrere, quant ixquí per primera vegada de l’Alcora, [...] fet un home, vanito-

sament empaliat ab aquell traje y ab aquella *tubineta*, tallats encara y cosits pel so Colau, lo sastre de la vila!» (Lluís Cebrian Mezquita, en *Almanaque de Las Provincias para 1891*, p. 164), encara que no estigués molt ben tallada: «Quin temps aquell tan dijós! Igual cas fea en aquells dies de la inoportuna genollera dels pantalons com de la enfadosa arruga de la mal tallada jaqueta» (id.), on veiem usat el mot *jaqueta* per referir-se a la *tubineta*.⁴¹ Forma part del vestuari d'un «cejurà», a qui la dona «li tallava unes *tovines* y uns pantalons millor qu'un sastre» (Martí Gadea: *Tipos d'espardenya y sabata*, 1981, p. 140), i d'un mestre d'escola: «Tu has maixcut [sic], però algo més / que espalmar eixa *tobina*, / y el chapó, y eixes sabatas / de castor!» (Enric Pérez: *Penèlope en Borriol*, 1873, p. 16), la dona del mestre. En un sainet alacantí es documenta la forma *tuïna*, referida al vestuari elegant de moda: «Eixe festeo no·n choca; / ella és molt, molt lechuvina. / Vol que·l chic porte *tuïna*, / y si no la du, el sofoca» (Francesc Tordera: *Un fill digne de Alacant*, 1860, p. 16).

Per tant, veiem que és un mot poc conegut, tant en castellà com en català, amb presència també aragonesa fins l'actualitat, més usat al segle XIX i primeres dècades del XX, i que després ha anat antiquant-se, conforme s'envellia el referent.

BIBLIOGRAFIA

- ALIAGA (2008): José Luis Aliaga Jiménez, *Borrador de un diccionario de voces aragonesas*. José Siesso de Bolea, Saragossa: Gara d'Edicions.
- ANDOLZ (2004): Rafael Andolz, *Diccionario aragonés*, Saragossa: Mira.
- CASANOVA (1992): Emili Casanova, «Sermó de la invenció de la creu, predicat per mossén Rafel Andrada en 1654: edició i estudi», dins: *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta. Actes*, Alacant: Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, ps. 421-425.

41. En el poema «Un gabuliste» d'Eduard Escalante l'autor retrata aquest personatge vestit amb «una casaqueta curta, / entre *tobina* y saquet» (Escalante, en *Lo Rat Penat*, 1877, p. 95)

- CICA: *Corpus Informatitzat del Català Antic*, Joan Torruella (dir.), Manuel Pérez Saldanya, Josep Martines i Vicent Martines. En línia a: <<http://www.cica.cat/>> [Consulta: abril 2018]
- COLÓN (2002): Germà Colón, «Sobre la llengua de Josep Bernat i Baldoví», dins: Miquel Nicolàs (ed.), *Bernat i Baldoví i el seu temps*, València: PUV, ps. 327-330.
- CORDE: Real Academia Española: Banco de datos (CORDE). *Corpus diacrónico del español*. En línia a: <<http://www.rae.es/>>. [Consulta: abril 2018]
- D. A. (1890): Diversos autors, *Autobiografias de escritores festivos contemporáneos* (1890), València: F. Domenech.
- DAG (1915-1934): *Diccionari Aguiló*, Barcelona: IEC, 8 toms.
- DCECH (1980-1991): Joan Coromines, con la colaboración de José A. Pascual, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid: Gredos, 6 vols.
- DCVB (1988): Antoni M. Alcover i Francesc de B. Moll, *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca: Moll, 10 vols.
- DECat (1988-1991): Joan Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona: Curial, 10 vols.
- DIEC (2000): Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Palma, València: Ed. 3 i 4, Ed. 62, Ed. Moll, Enciclopèdia Catalana, PAM.
- DNV: Acadèmia Valenciana de la Llengua, *Diccionari normatiu valencià*. En línia a: <<http://www.avl.gva.es/dnv>>. [Consulta: abril 2018]
- DO (2002): Manel Riera-Eures i Margarida Sanjaume, *Diccionari d'onomatopeies i mots de creació expressiva*, Barcelona: Ed. 62.
- ENDIZE (1999): Francho Nagore (dir), *Endize de bocables de l'aragones*, Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- ESCLL (1887): Josep Escrig i Constantí Llobart, *Diccionario valenciano-castellano*, València: Pascual Aguilar.
- ESCRIG (1851): Josep Escrig, *Diccionario valenciano-castellano*, València: imp. J. Ferrer de Orga.
- GARCÍA GALLARÍN (1998): Consuelo García Gallarín, *Léxico del 98*, Madrid: Editorial Complutense.
- GRIERA (1966): Antoni Griera, *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*, Barcelona: Polígrafa, 14 vols.

- GUARDIOLA (2017): M. Isabel Guardiola, «Onomatopeies en el *Tresor Lexicogràfic Valencià (TLV)*», dins: *Estudis filològics en homenatge al professor Jordi Colomina*, Alacant: Universitat d'Alacant, ps. 79-95.
- GULSOY (1964): Joseph Gulsoy, *El Diccionario Valenciano-Castellano de Manuel Joaquín Sanelo*, Castelló de la Plana: Sociedad Castellonense de Cultura.
- LAGUNA (2001): Antonio Laguna, *Història de la comunicació: València, 1790-1898*, Bellaterra (Barcelona) [etc.]: Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de València [etc.].
- LANG (1992): Mervyn F. Lang, *Formación de palabras en español*, Madrid: Cátedra.
- LLOMBART (1883): Constantí Llobart, *Los fills de la morta-viva*, València: Emili Pasqual.
- LÓPEZ DEL CASTILLO (2002): Lluís López del Castillo, *Diccionari de formació de paraules*, Barcelona: Ed. 62.
- MARTÍ (2006): Joaquim Martí, *Diccionari històric del valencià col·loquial (segles XVII, XVIII i XIX)*, València: PUV.
- (2009): *Josep Bernat i Baldoví. La tradició popular i burlesca*, Barcelona: Afers.
- (2011): *Diccionari de Josep Bernat i Baldoví*, València: Denes.
- (2012): «L'aportació lèxica de Josep Bernat i Baldoví, dins del context literari dels segles XVIII i XIX», *Revista de Llengües y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, 17, ps. 31-70.
- (2017): *Diccionari de fraseologia. Segles XVII-XXI*, València: PUV.
- MARTÍNEZ (2002): Antonio Martínez Ruiz, *Vocabulario básico bilingüe aragonés-castellano y castellano-aragonés*, Osca: Consello d'a Fabla Aragonesa.
- MERCADAL (2004): Manuel Mercadal, *Vocabulario de la Sexma de la Honor de Huesa del Común (Teruel)*, Saragossa: Institución «Fernando el Católico».
- MGAD (1891): Joaquim Martí Gadea, *Diccionario valenciano-castellano*, València: José Canales Romà.
- MONEVA (2004): Juan Moneva, *Vocabulario de Aragón*, Saragossa: Xordica Editorial.
- NICOLÀS (1998): Miquel Nicolàs, *La història de la llengua catalana. La construcció d'un discurs*, València, Barcelona, IIFV, PAM.

- NTLLE: Real Academia Española: *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española*. En línia a: <<http://buscon.rae.es/ntlle/SrvltGUI LoginNtllle>>. [Consulta: abril 2018]
- OED (1989): *The Oxford English Dictionary*, prepared by J. A. Simpson and E. S. C. Weiner, Oxford: Clarendon Press, 20 vols.
- PASTOR (2004): José María Pastor Blanco, *Tesoro léxico de las hablas riojanas*, Logroño: Universidad de La Rioja.
- PHARIES (2002): David Pharies, *The Origin and Development of the Ibero-Romance -nc- / -ng- Suffixes*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- RIBELLES (1978): Josep Ribelles Comín, *Bibliografía de la lengua valenciana*, IV, Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.
- RODÉS, MAZA & GAVÍN (2005): Francho Rodés, Paquita Maza i Gonzalo Gavín, *Bocabulario monegrino*, Osca: Consello d'a Fabla Aragonesa.
- ROS (1764): Carles Ros, *Diccionario valenciano-castellano*, València: Benito Monfort.
- RUIZ (2007): Diego Ruiz Marín, *Vocabulario de las hablas murcianas*, Murcia: Diego Marín.
- SANCHIS GUARNER (1980): Manuel Sanchis Guarnier, *Els inicis del teatre valencià modern 1845-1874*, València: Universitat de València.
- SANSANO (2014): Gabriel Sansano, «El teatre popular del segle XIX, dos exemples: Bernat i Baldoví i Eduard Escalante», dins: *Estudis filològics en homenatge al professor Joan J. Ponsoda*, Alacant: Universitat d'Alacant, ps. 1-23.
- SCHWEICKARD (1997): Wolfgang Schweickard, *Deonomasticum italicum*, Tübingen: Maw Niemeyer Verlag.

Obres de Rafael Maria Liern citades

- Amors (1861): *Amors entre flors y freses o Un rato en l'hort del Santísim*, València: impr. de José Rius.
- Broma (1867): *Una broma de sabó*, Madrid: imp. de José Rodríguez.
- ¡Carracuca! (1873): València: impr. de Piles.
- Conversió (1858): *La conversió dels chodios*, València.

- Eleccions* (1859): *Les eleccions d'un poblet*, València: impr. de José Rius.
- ES*: *El Saltamartí*, València, 1860-1862, 1868, 1882.
- Femater* (1858): *De femater a lacayo*, València: impr. de José Rius.
- Festa* (1864): *Aiguar-se la festa*, València: impr. de Ferrer de Orga.
- Festes* (1861): *En les festes d'un carrer*, València: impr. de José Rius.
- Flor* (1862): *La flor del camí del Grau*, València: impr. de La Opinió.
- Mesies* (1872): *El Mesies en Patraix*, València: impr. de Juan Guix.
- Mona* (1862): *La mona de Pascua*, València: impr. de La Opinió.
- Paella* (1862): *Una paella*, València: impr. de La Opinió.
- Telémaco* (1868): *Telémaco en l'Albufera. Parodia de El joven Telémaco*, València: impr. a cargo de F. Campos.
- Turia* (1863): *Dos pichones del Turia*, Madrid: impr. de José Rodríguez.